

Toornwerd

Rijdend langs het Boterdiep bereiken we al vlot de Toornwerderweg dat ons naar de ossegang van de radiair wierdedorp Toornwerd brengt. De opvaart naar Toornwerd lag in 1905 nog ten zuiden van het dorp. Deze maar naar Toornwerd en vermoedelijk rechtgetrokken opvaart werd tussen 1893 en 1906 tevens gebruikt om het afgegraven wierdegrond af te voeren. Het liep vanuit de Trekweg in Middelstum, ter hoogte van de Barthold Entensweg, of anders gezegd, daar waar Labor Pallet aan het Boterdiep ligt, langs het inhammetje dat hier nog richting het noorden ligt. Dit kwam toen uit bij de gracht dat nu nog bij het einde van de W.J. Dethmersweg ligt.

Aan het einde van de winter van 1895 ging L.J. Dijkhuis adverteren voor zijn "geele en zwarte Wierdegrond", dat hij voor f 0,40 de ton aanbood. Enkele dagen later wordt de prijs verhoogd naar f 0,41 de ton. In het voorjaar van 1901 wordt per 17 juni de prijs met 4 cent per sloopsteen verhoogd door de aanbieders A.

Doornbos/Dorenbos te Kantens en W.J. Dethmers te Toornwerd. Vanaf 1903 krijgen de schippers te maken met de nieuwe laadmethode, of ze hermeten zijn of niet, ze worden per 1 februari volgens de nieuwe meting geladen. Ook moesten er in het dorp de nodige aanpassingen worden gedaan, zoals het aanpassen van afwatering en verlagen van de weg. Dethmers krijgt aan het begin van het jaar 1905 toestemming om de Toornwerder grintweg te verlagen. Een aanpassing aan de afwatering bij weduwe Tijks door Doornbos werd afgewezen. Dethmers gaat er in maart mee aan de slag. Dit heeft echter tot gevolg dat de rijtuigen niet meer het dorp in of uit kunnen. Ook andere herstelwerkzaamheden worden aanbesteed, zoals de aanleggen van een stenen trap naar de nu hooggelegen begraafplaats. Over een nieuw ijzeren loopbrugje over het Boterdiep van het kerkpad werd vergaderd in het voorjaar van 1906. De uitkomsten van de aanbesteding waarvan het hoogste bedrag f 550 was en het laagste f 312 werd nog even in beraad gehouden.

Willem Jacob Dethmers (Tuikwerd, Delfzijl, 28-02-1846 - Middelstum, 26-01-1912) was verder nog betrokken bij de Stoomzuivelfabriek te Middelstum.

Archeologische vondsten worden er ook gedaan.

Op vier meter onder de begaanbare grond werd een schaats gemaakt van been, een scharniergewricht, gevonden. Het is 9 oude duimen lang en 2 breed (1 voet is 12 duim). Voor loopt het een beetje op, om de voet enige steun te geven.

Er werd in 1900 een rechthoekige dobbelsteen uit de periode 12 vOJ - 450 nOJ gevonden. Deze was geprepareerd volgens het zevensysteem, dat tot ongeveer 1250 gangbaar was. Ook het oude kerkpad tussen Middelstum en Toornwerd ligt er nog steeds. Dit gaat vanaf de Trekweg in Middelstum, ter hoogte van de Johan Lewestraat - dat bij de Sint-Hippolytuskerk uitkomt, naar de Ossengang hier in Toornwerd.

Toornwerd komen we schriftelijk rond de tiende eeuw voor het eerst tegen als Thornvurth of Thornvurd, dat zoiets betekende als een met doornstruiken begroeide wierde. Later werd het geschreven als Tornwert, Thornwerth of Dornwert. Rond de zestiende- en zeventiende-eeuw kwam het voor als Dorware, Dornwert en Doornwert. Ook in 1828 kwam dat nog voor, tot het in 1832 weer als Toornwerd of Toornwert op de kaarten verscheen ¹.

De 5 meter hoge wierde is dus op enkele stukken na, grotendeels afgegraven. De Ossengang ligt echter nog op de oude hoogte. De begraafplaats ook. We rijden van de ossegang verder over de W.J. Dethmersweg naar het midden van de wierde. Hier worden we met een enkele scherpe S-bocht naar beneden geleid en verzocht om daar de wagen op een kleine parkeerplaats te plaatsen. We vinden aan het begin van de S-bocht ook het informatiebord dat ons verteld dat op het hoogste punt, op het gemeenschappelijke terrein het waterreservoir van een meter diep lag. Deze dobbe wordt hier aangeduid als het *Feit of Fait*. Dit is waarschijnlijk afkomstig

toren | 1878 | arch.
Eildert de Jonge,
Toornwerd

Rechthoekige, afgeronde
dobbelsteen van been, met de
ogen 2, 3, 5 en 4. De korte zijden
zijn ongenummerd, 12 vOJ - 450
nOJ.
bron: Noordelijk Archeologisch Depot
1900-VI.4

van het Oudfriese *fial*, dat rad of wiel betekend. Deze betekenis heeft het ook bij een dijkdoorbraak en er een kolk, een rondvormig diep meertje ontstaat. Deze komen ook voor als wiel. In Sleeswijk heet zo'n zoetwaterkom midden in de wierde *fething*. Ter gelegenheid van de geboorte van prinses Juliana is er een lindeboom geplaatst. De afgraving is in 1907 interessant beschouwd door Jan Jacobs Oost Elema (Stitswerd, 27-1-1843 - 26-4-1909) o.a. landbouwer te Toornwerd, van 1907-1909 burgemeester van Middelstum en lid van de Provinciale Staten van Groningen en zijn zoon Prof. Jan Elema. Deze beschrijving getiteld *Beschrijving der wierde van Toornwerd : Bijdrage tot de kennis der wierden* werd geplaatst in de *Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken* II, 3e afl. 1907. Het zou voor een doorbraak op het archeologisch onderzoek zorgen ².

Het hoogteverschil is duidelijk te merken, wanneer we de opnieuw in 2005 vernieuwde trap oplopen, om de begraafplaats en toren te bekijken. De laatste resten van de in 1446 door de familie van Ewsum gestichte kerk zijn in 1818 verwijderd. Deze nieuwe toren is een ontwerp van de architect Eildert de Jonge (Eenrum, 30-3-1841 - Middelstum, 1-5-1918), die zich in 1878 te Middelstum vestigde en in opdracht van de kerkvoogden B.P. Goldhoorn, J.C. Duursema en W.M. Wolthuis in 1894 is gebouwd ³.

Tijdens het rondje om de toren komen we een aantal opmerkelijke graven tegen van o.a. Jack van der Meulen, Hindrik Schollema, Willem J.A. Bouter en Willem Jacob Dethmers.

Hindrik Schollema overleed onverwacht op 50-jarige leeftijd aan een hartstilstand op 1 mei 2007. Hij werd op 7 juni 1956 in Middelstum geboren, waar hij opgroeide aan de Geertruida Alberdastraat. Enkele jaren geleden was hij als lid toegetreden tot het college van bestuur van het Noorderpoortcollege in Groningen. Hij had een rijk (cultureel) leven, gezien de vele rollen die hij in de gemeenschap speelde. Voordat hij aantrad bij de onderwijsinstelling was hij van 1996-2001 directielid van de dienst sociale zaken en werk van de gemeente Groningen. Daarvoor was hij werkzaam in het openbaar onderwijs van 1978-1992. Als onderwijstaak stelde hij dat ze de opdracht hadden om "mensen op te leiden tot burgerschap en mondigheid."

Verder heeft hij op verschillende momenten de rol van voorzitterschap op zich genomen, zoals bij de voetbalvereniging Middelstum, Theater De Citadel, de Stichting Beheer Borgterrein Ewsum, van de Raad van Toezicht van RTV Noord en van Zorggroep Fivelland en was hij lid van de Programmaraad van de Radio Volksuniversiteit (RVU).

Op cultureel gebied schreef en regisseerde hij sinds de jaren '80 - in streektaal - theaterstukken, zoals *Mooie Streken*, *Dorpen dansen om een ton* en *Jubileum van de Vrouwenraad*. De laatste voorstelling werd onlangs weer vertoond, waarbij op het moment dat het lied met de zin "Hol mien vast in dien hand, eemkes veur een tel of het aauwig wezen zel" te zien en horen was, de zaal weer in ontroering bracht.

In 2003 bracht hij samen met Gharp de CD *Doord* uit. De liedjes op deze cd zijn een selectie uit de voorstellingen: 'Warm Wotter' uit *Mooie Streken*, 'Hol mien hand vast' uit *Jubileum van de Vrouwenraad*. Verder staan er nog de nummers 'Zwoare vette klai', 'Doord' en twee nummers uit de voorstelling van *Dorpen dansen om een ton* op de cd ⁴.

Nog een kunstwerk vinden bij de zerk van de beeldhouwer Willem J.A. Bouter. Willem Joseph Antonius Bouter (Amsterdam, 13-9-1936 - Vianden, Luxemburg, 11-4-2000) voltooide in 1972 de Rietveldacademie in Amsterdam. Begin jaren 80 van de twintigste eeuw vestigde hij zich in Uithuizen en later in Roodeschool. Erkenning voor zijn werk kreeg hij tijdens zijn deelname aan twee symposia in Noord-Finland. In de wintereditie werden er ijssculpturen gemaakt en in de zomereditie houtsculpturen. De ontmoetingen die hij daar had opgedaan, werkten een verhuizing naar Luxemburg in de hand. Hier werkte hij aan een nieuw oeuvre. Zijn nieuwe werk werd succesvol door een grote galerie aan de man werd gebracht en kwam grotendeels in particuliere handen. Na een ziekbed, waarvoor hij deels in het ziekenhuis verbleef, kwam hij rustig thuis te overlijden. Hij had aangegeven dat hij graag terug wilde naar het weidse uitzicht van het Hoogeland en daarom ligt hij op

grafzerk Jack van der Meulen, Toornwerd

grafzerk Hindrik Schollema, Toornwerd

grafzerk Willem J.A. Bouter, Toornwerd

het hoogste punt van Toornwerd begraven. Het beeld op zijn graf vertoont sterke overeenkomsten met de beelden die we van hem in de Luxemburgse openbare ruimte kunnen vinden, zoals de *Sopransolo* (1997) dat in Luxemburg aan de Rue Alphonse Weicker staat, bij het voetpad tussen de Chambre de Métriers en Parc des Expositions. Dat verbeeldt een geluidsfragment van een zangsolo bij een koor. Ook staat er op de Place Marie-Adélaïde in Ettelbruck het beeld *Les autres frères de Maurice* van hem. Dit "andere broer van Maurice"-beeld is het laatste in het openbaar geplaatste beeld van Bouter. Het beeld is gewijd aan Maurice Béjart (Marseille, 1 januari 1927 — Lausanne, 22 november 2007), de Franse choreograaf. In het beeld zien we dan ook de structuur terug van de vormen waarin we de bewegingen van hedendaagse dans herkennen. Bouter ging ook zelf het theater in met twee voorstellingen, waarbij zijn voorliefde voor wiskunde in de muziek op gebeeldhouwde muziekinstrumenten - waarvan we er één een week lang hebben kunnen aanschouwen - tot uiting kwam. De voorstelling *Le Mariage de Pythagore* kwam tot stand in samenwerking met de choreograaf Raymond Colling en vonden plaats in zijn woonplaats Vianden. De voorstelling werd uitgevoerd in de Burg Vianden in het kader van "Luxembourg, European Capital of Culture 1995". In 1998 werd *Ikarus' Lustige Witwe, oder wie man eine Wand anstreicht* opgevoerd in het cultureel centrum. Dit werd het jaar daarop overtroffen door *Gesamtkunstwerk*. In 2008 werd er in het National Theatre van Luxemburg een hommage ter ere van Bouter opgevoerd, getiteld *7up and some down*. Van zijn ouder werk staat er bijvoorbeeld in Lelystad bij de Vlieterbrug in het Stadspark sinds 4 mei 1977 een "voor hen die vielen"-beeld, dat mogelijk verplaatst moet of gaat worden.⁵

Willem Bouter

bron: Menno Bouter

En dan komen we het trieste oorlogsverhaal van Willem Jacob Dethmers tegen, de kleinzoon van de al eerdergenoemde Willem Jacob Dethmers (1846-1912). In 1939 wordt hij onder de wapens geroepen en in 1940 krijgt Reserve Kapitein Detmers het commando over batterij artillerie in Gorkum. Na een strenge winter waarop de aanwezige kledingstukken niet berekend waren, worden ze in april overgeplaatst naar het eiland van Dordrecht waar ze vanaf 12 april tot 13 mei 1940 in Dubbeldam gestationeerd zijn. De soldaten slapen bij café *Eyckendonck* aan het einde van de Dubbeldamseweg en de officieren in de Burgemeester Jaslaan. Dit ligt zo'n beetje midden op het eiland, zodat dat ze alle kanten op konden. Wanneer ze op 10 mei 's ochtends gealarmeerd worden, zijn de Duitse parachutisten al geland. Op een motorfiets wordt nog een kistje munitie uit (waarschijnlijk) de Bentheinkazerne op de Buiten Walevest aan de Oude Maas gehaald. Dat leverde dan zo ongeveer 10 patronen de man op. De reserve-parachutisten die midden op eiland waren geland baanden zich al vechtend een weg via de westelijk gelegen Amstelwijck naar de Oude Maasbruggen. De parachutisten die in

In het strijdgebied onder de Wieldrechtse Zeedijk liggen nog talloze bunkers op het eiland van Dordrecht.

grafzerk Willem Jacob Dethmers, Toornwerd

Krispijn - dat veel dichterbij de Oude Maasbruggen ligt - geland waren, hadden meer pech, aangezien zij wel uitgeschakeld waren door de depottroepen van luitenant J. van der Houwen en adjudant Koster. Waarschijnlijk kwamen de mannen van Dethmers deze reserve-parachutisten tegen, waarbij hij tijdens het gevecht in zijn buik werd geraakt door Duitse kogels. Hij is nog zwaargewond naar het ziekenhuis gebracht, waar zijn broer en zwager hem opgezocht hebben. Ook zijn

Gesneuvelde militairen herdacht op Damplein in Dordrecht.
- rtdordrecht, 15 mei 2017

wrouw komt op 19 mei aan en blijft bij hem tot hij op de 25e komt te overlijden aan zijn verwondingen.

Sinds 1991 wordt door de Stichting Artilleriemonument Dubbeldam op het Damplein in Dubbeldam een herdenking georganiseerd bij het Artilleriemonument, ter nagedachtenis aan de krijgsverrichtingen van de derde afdeling van het 14e

Regiment Artillerie (III-14RA). Hierbij is een vast onderdeel om tijdens de toespraken de namen van de zes gesneuvelden te noemen: W.J. Dethmers, H. van de Akker, J.H. van Elten, I.J. Pennings, J. ter Steege, G. Westerdijk ¹.

Vanaf de hoogte hebben we zicht over de weilanden op Middelstum, waarbij we ook zicht hebben op de hele Sint-Hippolytuskerk.

Wanneer we weer naar de wagen wandelen komen we een streektaal-gedicht van Fokko Veldman tegen, dat hier niet geheel toevallig staat. Het begint als volgt:

Vannijs

*Ain wereld is veurbie
t begun van nije wereld
nog wied vot*

*t wachten is op t woord
dat klinken zel*

waarna het eindigt met:

*heurboar allain
veur mie
dij t sprekt*

Zouden we deze geluiden kunnen terugvinden in het beeld op het graf van Bouter?

We verlaten Toornwerd en rijden weer terug naar het Boterdiep. Hier werpen we nog een blik op de brug *Toptil* dat hier in ander vormen al enige tijd ligt. Het informatiebordje op de brug vermeldt het jaartal 1660 als bouwjaar, waarna 1931 volgt als verbouwjaar en 2011 als restauratiejaar. Deze brug verbindt de oostelijk gelegen Oldenoordweg met de trekweg langs het Boterdiep. Aan de Oldenoordweg ligt parallel de Hoogepandstermaar. Hieraan liggen de omgracht Oldenoord en de Noord (al is de laatste beter bereikbaar over de Oosterburen).

Oldenoord werd vroeger *de Oort* genoemd en wordt gezien als de plaats van het stamslot der Van Ewsums ².

Vanaf de brug leggen we nog even het Boterdiep aan beide zijden vast en rijden vervolgens door naar Kantens.

noten:

1.
Historische atlas Groningen : chromotopografische kaart des rijks, 1:25.000 / [G.L. Wieberdink (samenstelling)]. - Den Hap : Robas Producties, 1990. - ISBN 90-72770-09-9. - No 47;
323x Groningen : van Adorp tot Zuurdijk / Peter en Klaske Karstkarel. - [Leeuwarden] : Noordboek, 2009. -

zicht op Middelstum,
Toornwerd

Toptil, Toornwerd

Boterdiep richting
Middelstum, Toornwerd

Boterdiep richting
Kantens, Toornwerd

ISBN 978-90-330-0770-5. - p. 404;
 Groningen : Stad en Ommeland / Albert Buursma, Marina van der Ploeg (tekst); Willem Friedrich (foto). -
 Bedum : Profiel, 2008. - ISBN 978-90-5294-426-5. - p. 516;
 Wikipedia [Toornwerd](#);
 Delpher: Provinciale Drentsche en Asser courant, 23-02-1895 [Advertentie](#), Provinciale Drentsche en Asser
 courant, 26-02-1895 [Advertentie](#), Algemeen Handelsblad, 30-09-1897 [Een antieke schaats](#), Nieuwsblad van
 het Noorden, 04-06-1901 [Advertentie](#), Nieuwsblad van het Noorden, 04-01-1903 [Advertentie](#), Nieuwsblad
 van het Noorden, 25-12-1904 [Gemeenteraden](#), Nieuwsblad van het Noorden, 19-01-1905 [Gemeentelijk
 nieuws](#), Nieuwsblad van het Noorden, 14-03-1905 [Advertentie](#), Nieuwsblad van het Noorden, 26-03-1905
[Advertentie](#), Nieuwsblad van het Noorden, 11-05-1906 [raadsvergadering Middelstum 9 mei](#), Nieuwsblad van
 het Noorden, 14-09-1906 [Afloop van verk en aanbested.](#), Nederlandsche staatscourant, 10-04-1899 [No. 158](#),
[NAAMLooZE VENNOOTSCHAP: De Stoomzuivelfabriek te Middelstum.](#);
[Geen toeval](#) / Martijn van Calmhout (in: de Volkskrant : Wetenschap: Sir Edmund, 27 januari 2018. - p. 44-
 46) refererend aan [The evolution of cubic dice](#) : From the roman through post-medieval period in the
 netherlands / Jelmer W. Eerkens, Alex de Voogt (in: Acta Archaeologica, Volume 88, Issue 1, December
 2017. - p. 163-173);
 AlleGroningers Willem Jacob Dethmers [geboorte overlijden](#);

2.
 Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek / P.C. Molhuysen en P.J. Blok (redactie). - 10 delen. - Leiden :
 Sijthoff, 1911-1937. - Deel 9, 1933. - [229](#);
 Delpher: Nieuwsblad van het Noorden, 30-04-1938 [Toornwerd... bij Middelstum](#);
 Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, 1912, 01-01-1912 [De Nederlandsche vluchtheuvels](#),
[geographisch beschouwd](#) / R. Schuiling, p. 616 + [Terpenkaart van Nederland](#);
 Het boerenref in Groningen, 1800-2000 / Tineke Scholtens. - Groninger historische reeks, 28. - Assen :
 Koninklijke Van Gorcum, 2004. - ISBN 90-232-4089-8 [p. 47](#);
 Boer en heer : 'de Groninger boer' 1760-1960 / Jnte Botke. - Groninger historische reeks, 23. - Assen :
 Koninklijke Van Gorcum, 2002. - ISBN 90-232-3826-5. - [p. 488-489](#) - (scriptie);

3.
 AlleGroningers Eildert de Jonge [geboorte, huwelijk, overlijden](#);
 Historische Vereniging Middelstum [Mooi Middelstum](#) : Wootrends 1910;

4.
 De krant van toen: Dagblad van het Noorden, 03-05-2007, p. 3 [Hindrik Schollema overleden](#), Dagblad van
 het Noorden, 29-11-2004, p. 11 ['Noorderpoortcollege moet naar Polen'](#), Dagblad van het Noorden, 13-03-
 1991, p. 29 [Epidemie](#);
 Streektaalmuziek in Nederland [Hindrik Schollema](#);
 Mensenlinq [Hindrik Schollema](#);
 Historische Vereniging Middelstum [Verslag van 11 februari 2017 14.30 uur in het Hippolytushoes](#);
 Live your dream [Gedachten op de begraafplaats van Doord](#) / Bob Haanstra;
 Middelstum-info: Ommelander Courant, 8-9-2006 [Toornwerd gewoon bijzonder, bijzonder gewoon](#),
 Ommelander Courant [Groningstalige cd in Middelstum gepresenteerd](#);

5.
 rkd [Willem J.A. Bouter](#);
 Documentatie van Beeldende Kunst in Groningen [Willem Bouter](#);
 Staat in Eemsdelta [Willem J.A. Bouter](#);
 Reise Know-How CityTrip Luxemburg / Joscha Remus. - Bielefeld : Reise Know-How, 2017. - ISBN 978-3-
 83172972-2 [p. 62 *11](#);
 De krant van toen: Dagblad van het Noorden, 26-04-2000, p. 15 [Beeldhouwer Willem Bouter \(62\) vond zijn
 succes in Luxemburg](#);
[Centre des Arts Pluriels Ed. Juncker \(CAPE\)](#) (in: de Reider 53, 12 augustus 2012. - p. 50);
 Wikipedia [Maurice Béjart](#);
 met dank aan Menno Bouter, telefoongesprek 2-4-2018;
 Marie-Josée Kerschen [Theatre](#);
 Omroep Flevoland, 4 mei 2017 ["Het monument hoort gewoon in het Stadspark"](#);

6.
 AlleGroningers Willem Jacob Dethmers [geboorte, overlijden](#);
 Historische Vereniging Middelstum [Een historische wandeling](#) door Middelstum, Huizinge en Toornwerd, p. 20-
 30;
 Regionaal Archief Dordrecht: De Dordrechtse Courant, 24-05-1940 [Ingekwartierde militairen moeten zich
 melden](#), [Horecabedrijf Eijckendonck met speeltuin](#), commentaar Anton;
 Een stad in de oorlog 1940-1945 / Kees Weltevrede. - p. 93-95 (in: Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot
 2000 / Pim Kooij, Vincent Sleebe (redactie). - deel 3. - Dordrecht/Hilversum : Stadsarchief Dordrecht /
 Verloren, 2000. - ISBN 90-6550-602-0);

7.
 De Ommelander borgen en steenhuisen / W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijveld Stol, A. Pathuis. - 2e druk, met
 aanvullingen en verbeteringen. - Groninger historische reeks, deel 2. - Assen/Maastricht : Van Gorcum, 1987.
 - ISBN 90-232-2314-4. - [p. 268](#);

internetraadpleging: 31-3 - 2-4-2018

